

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Z problematyki badań nad kulturą intelektualną rzymskich konsulów w latach 146-43 przed Chr.

Author: Tadeusz Aleksandrowicz

Citation style: Aleksandrowicz Tadeusz. (2004). Z problematyki badań nad kulturą intelektualną rzymskich konsulów w latach 146-43 przed Chr. W: K. Heska-Kwaśniewicz, Pietruch-Reizes (red.), "W kręgu książki, biblioteki i informacji naukowej" (S. 315-329). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Z problematyki badań nad kulturą intelektualną rzymskich konsulów w latach 146–43 przed Chr.¹

TADEUSZ ALEKSANDROWICZ

UNIwersytet śląski

W republikańskim Rzymie konsulowie (*consules*) należeli do grupy wyższych urzędników państwowych (*magistratus maiores*) i posiadali tzw. władzę wyższą (*imperium maius*). Wprawdzie największą władzę cywilną i wojskową (*summum imperium*) miał dyktator (*dictator*), ale były to uprawnienia o charakterze nadzwyczajnym (*magistratus extraordinarii*). Wielkim zaszczytem było także piastowanie urzędu cenzora (*censor*), jego kompetencje były jednak bardzo ograniczone. Można zatem powiedzieć, że w warunkach zwyczajnych konsulowie mieli najwyższą władzę wykonawczą w Republice Rzymskiej². Urząd pełnili w dwuosobowym kolegium przez okres jednego roku jako konsulowie zwyczajni (*consules ordinarii*) lub zastępczy (*consules suffecti*).

Na mocy *lex Vilia annalis* z roku 180 konsulat można było piastować w czterdziestym trzecim roku życia. Sprawowanie tej godności powinno być poprzedzone pełnieniem urzędów niższych (*magistratus minores*), do których zaliczano kwesturę i edylat. Trzy lata przed konsulem powinno się pełnić preturę, pierwszy z tzw. urzędów wyższych (*magistratus maiores*). Sprawowane urzędy wymagały odpowiednie-

¹ Wszystkie daty w tekście artykułu odnoszą się do czasów przed Chrystusem. Szczegółowe analizy dotyczące niniejszego tematu przedstawiam w pracy T. Aleksandrowicz: *Kultura intelektualna rzymskich konsulów w schyłkowym okresie Republiki*. Katowice 2002, s. 17–97.

² Por. J. Korpanty: *Myśl polityczna republiki rzymskiej*. Wrocław–Kraków 1977, s. 22; A. Giovannini: *Consulare Imperium*. Basel 1983, s. 57.

go przygotowania i stanowiły wprowadzenie do ubiegania się o kolejne stanowiska. Przebieg kariery politycznej (*cursus honorum*) zależał od wielu czynników. Na tym tle interesujące wydaje się pytanie o kulturę intelektualną tych osób, którym udało się uwieńczyć swą karierę konsulatem.

W roku 146 zwyciężona Grecja znalazła się w granicach Imperium Romanum. Data ta równocześnie akcentuje nowy charakter związków pomiędzy kulturą rzymską i grecką³. Na ten właśnie rok przesunięto górną cezurę zakresu najnowszej edycji dziewiątego tomu słynnej *The Cambridge Ancient History*⁴, za dolną cezurę zaś przyjęto drugi triumwirat z listopada 43 roku i śmierć Cyncerona w grudniu tegoż roku. Jednak argumentem za powiązaniem dolnej cezury ze śmiercią Cyncerona są wyłącznie względy metodologiczne. Wraz z jego śmiercią urywa się najważniejsze źródło badań nad kulturą okresu zwanego schyłkiem Republiki, który pod względem formalnoprawnym zakończył się dopiero w roku 27. Uwzględnienie tego faktu pozwala na zobiektywizowanie ocen zawartych w relacjach Cyncerona i w przekazach innych autorów antycznych. Ostatnie piętnaście lat istnienia Republiki nie ma podobnego korpusu źródeł, a zatem trudno o uzyskanie porównywalnych wyników badań.

W latach 146–43 państwem rzymskim wstrząsały liczne konflikty wewnętrzne, z wojnami domowych włącznie. Był to także okres zagrożeń zewnętrznych i dalszej ekspansji terytorialnej Rzymu. Znamienne, że epoka schyłku Republiki zaczęła się wkrótce po ostatecznym pokonaniu Kartaginy i po podboju Grecji w roku 146. To właśnie w bra-

³ Por. P. Grimal: *Le siècle des Scipions. Rome et l'hellénisme au temps des guerres puniques*. Paris 1975, s. 18; P. Veyne: *L'hellénisation de Rome et la problématique des acculturations*. „Diogenes” 1979, vol. 106, s. 3–29; E.S. Gruen: *The Hellenistic World and the Coming of Rome*. Vol. 1–2. Berkeley–Los Angeles–London 1984, s. 250–255, 437–528; Idem: *Studies in Greek Culture and Roman Policy*. Berkeley–Los Angeles–London 1996, s. 5 i nast.; R. MacMullen: *Hellenizing the Romans (2nd Century B.C.)*. „Historia” 1991, Bd. 40, s. 419–438; L. Canfora: *Roma „città greca”*. „Quaderni di Storia” 1994, vol. 20, nr 39, s. 5–41; A. Henrichs: *Graecia capta: Roman Views of Greek Culture*. „Harvard Studies in Classical Philology” 1995, vol. 97, s. 243–261; H.-J. Gehrke: *Römische Nobilität und Hellenismus*. In: *Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters. Akten des Internationalen Hellenismus-Kolloquiums 9.–14. März 1994 in Berlin*. Hrsg. B. Funck. Tübingen 1996, s. 525–541; J. Huskinson: *Elite Culture and the Identity of Empire. Roman and Greek Culture during the Republic*. In: *Experiencing Rome. Culture, Identity and Power in the Roman Empire*. Ed. J. Huskinson. London 2000, s. 98–101.

⁴ Por. J.A. Crook, A. Lintott: *Preface*. In: *The Cambridge Ancient History*. Vol. 9: *The Last Age of the Roman Republic, 146–43 B.C.* Eds. J.A. Crook, A. Lintott, E. Rawson. Cambridge 1999, s. XIII.

ku zagrożenia zewnętrznego ze strony Kartaginy dopatrywał się Sallustiusz przyczyny staczenia się rzeczypośpolitej w otchłań degeneracji i walk domowych⁵. Stewart Perowne w książce opublikowanej pod wymownym tytułem *Death of the Roman Republic*⁶ wyznawał pogląd, że początek upadku Republiki nastąpił właśnie po trzeciej wojnie punickiej. Wówczas też wyraźnie uwidocznił się proces upadku tradycyjnych obyczajów w starożytnym Rzymie. Antyczne teorie na ten temat przedstawił Józef Korpanty, znalazły one potwierdzenie w nowszych badaniach francuskiej uczonej Claude Moatti⁷. Rok 146 stanowi także ważną cezurę w dziejach rzymskiego imperializmu, na co zwracają uwagę w swych pracach np. Jérôme Carcopino, William V. Harris, Jean-Louis Ferrary, Alain Michel i Maria Jaczynowska⁸.

Termin „kultura intelektualna” jest ściśle związany z łacińskimi rzeczownikami *cultura* i *intellectus*. Oba te słowa występowały w klasycznej łacinie w różnych kontekstach, ale nie były używane przez starożytnych razem, jako jedno pojęcie (*cultura intellectualis*). Mimo antycznej etymologii termin ten należy więc do nowożytnego aparatu pojęciowego⁹. Natomiast Rzymianie, aby wyrazić istotę tego zjawiska, posługiwali się w interesującym nas okresie bardziej skonkretyzowanymi opisami. Mówili więc wprost, że ktoś był *doctus*, *eruditus*,

⁵Por. Sallustius: *Bellum Iugurthinum* 41, 2–3.

⁶S. Perowne: *Death of the Roman Republic. From 146 B.C. to the Birth of the Roman Empire*. London 1969, s. 272.

⁷Por. J. Korpanty: *Teoria upadku obyczajów w Rzymie w II i I w. p.n.e. i jej funkcja ideologiczna*. „Meander” 1968, T. 23, s. 29–44; C. Moatti: *La crise de la tradition à la fin de la république romaine à travers la littérature juridique et la science des antiquaires*. In: *Continuità e trasformazioni fra repubblica e principato. Istituzioni, politica, società*. Ed. M. Pani. Bari 1991, s. 31–45; Eadem: *La raison de Rome. Naissance de l'esprit critique à la fin de la République (IIe–Ier siècle avant Jésus-Christ)*. Paris 1997, s. 30–58.

⁸Por. J. Carcopino: *Les étapes de l'impérialisme Romain*. Paris 1961, s. 68 i nast.; W.V. Harris: *War and Imperialism in Republican Rome. 327–70 B.C.* Oxford 1979, s. 145–146; J.-L. Ferrary: *Philhellénisme et impérialisme. Aspects idéologiques de la conquête romaine du monde hellénistique*. Paris–Rome 1988, s. 357; A. Michel: *La conquête républicaine: impérialisme ou principat?* „Revue des Études Latines” 1990, vol. 68, s. 19–22; M. Jaczynowska: *Narodziny i rozwój imperializmu rzymskiego*. Poznań 1996, s. 18.

⁹Por. M.H. Crawford: *Greek Intellectuals and the Roman Aristocracy in the First Century B.C.* In: *Imperialisme in Ancient World*. Eds. P.D.A. Garnsey, C.R. Whittaker. Cambridge 1978, s. 193–208; I. Lana: *L'intellettuale e il potere a Roma*. In: Idem: *Sapere, lavoro e potere in Roma antica*. Napoli 1990, s. 87–116; A. Wallace-Hadrill: *“Mutatio morum”: the Idea of a Cultural Revolution*. In: *The Roman Cultural Revolution*. Eds. T. Habinek, A. Schiesaro. Cambridge 1997, s. 3–22; M. Griffin: *The Intellectual Developments of the Ciceronian Age*. In: *The Cambridge Ancient History*. Vol. 9..., s. 689–728; J. Huskinson: *Looking for Culture, Identity and Power*. In: *Experiencing Rome...*, s. 5.

*prudens, sapiens, litteratus, orator, philosophus, intellegens*¹⁰, czy wręcz przeciwnie – *indoctus, imprudens, inlitteratus* itp.

Kultura intelektualna wyraża się zatem przez różne cechy, postawy i działania świadczące o pewnej formacji intelektualnej. W łacińskim rzeczowniku *formatio* sufiks *-tio* stanowi pierwiastek dynamiczny, sprawiający, że termin „formacja intelektualna” wyraża najpierw proces kształcenia umysłu, wtedy ściśle związanego z edukacją, czyli wychowywaniem głównie pod względem umysłowym. Łacińska *educatio* oznacza jednak nie tylko wychowywanie, ale także jego efekt – wykształcenie. Również *formatio* znaczy w tym kontekście nie tylko proces kształcenia umysłu, ale również jego wynik, tj. ukształtowanie intelektu. Niemal to samo można powiedzieć o słowie *cultura*, które wprawdzie nie zawiera dynamizującego sufiksu *-tio*, ale jego sens, poprzez związek z czasownikiem *colo* – *colere*, dotyczy postaw aktywnych, w tym przypadku związanych z doskonaleniem intelektu¹¹.

Kulturę intelektualną konsulów trzeba więc widzieć jako wynik różnych procesów, które przez parę dziesięcioleci kształtowały ich osobowość, zainteresowania, wiedzę i ewentualnie kreatywność intelektualną. Poziom intelektualny Rzymian był konsekwencją ówczesnego modelu edukacji, indywidualnych zdolności i przebiegu kariery politycznej. Czterdziestoletni mężczyzna uważany był za osobę najbardziej predestynowaną do ubiegania się o czołowe stanowiska w państwie. Był człowiekiem dojrzałym i miał już za sobą różne etapy edukacji. Ważne było tutaj również przywiązanie do tradycji przodków (*mos maiorum*)¹².

Powszechnie znana jest rola domu rodzinnego, a zwłaszcza matek, w pierwszym etapie edukacji dzieci w starożytnym Rzymie¹³. Kolejnymi etapami kierowali nauczyciele – *litterator, grammaticus* i *rhetor*, a w późniejszym okresie dopełnieniem bywały studia w znanych centrach kultury hellenistycznej¹⁴. Edukacja ta odbywała się pod wyraż-

¹⁰ Cicero: *Brutus* 54, 198–200; *De oratore* 2, 6, 25.

¹¹ Por. Cicero: *Tusculanae disputationes* 2, 13; *De finibus bonorum et malorum* 5, 54.

¹² D.C. Earl: *The Moral and Political Tradition of Rome*. London 1967, s. 11–34; F. Pina Polo: *Dziejopisarstwo, mos maiorum i rzymska tożsamość*. Tłum. L. Olszewski. Poznań 2003, s. 5–18.

¹³ Zob. S. Dixon: *The Roman Mother*. London 1990; Eadem: *The Roman Family*. Baltimore–London 1992, s. 98–132; S. Barnard: *Cornelia and the Women of the Family*. „Latomus” 1990, vol. 49, s. 383–392; J. Jundziłł: *Wzorce i modele wychowania w rodzinie rzymskiej okresu III wiek p.n.e.–III wiek n.e.* Bydgoszcz 2001, s. 55–58, 98–102.

¹⁴ Zob. J.J. Eyrre: *Roman Education in the Late Republic and Early Empire*. „Greece and Rome” 1963, vol. 10, s. 47–59; A. Gwynn: *Roman Education. From Cicero to Quintilian*. New York 1964, s. 11 i nast.; M.L. Clarke: *Higher Education in the Ancient World*. London 1971, s. 28–45; S.F. Bonner: *Education in Ancient Rome. From the Elder*

nym wpływem greckiej paidei (παιδεία) i systemu wartości wyrażającego się w idei kalokagathia (καλοκάγαθία)¹⁵. Istotne były także doświadczenia nabywane podczas praktycznego stażu u boku znanych postaci życia publicznego (*tirocinium fori*)¹⁶. Uzyskane wykształcenie i wstępna praktyka były wzbogacane doświadczeniem na konkretnych stanowiskach w trakcie służby wojskowej, działalności administracyjnej, sędowniczej i religijnej¹⁷. Kandydaci na konsulów mieli także za sobą zwykle kilkunastoletni staż senatorski. Wszystko to sprawiało, że osoby aspirujące do najwyższego stanowiska w państwie zmuszone były do niemal ustawicznego kształcenia się, czemu mogły służyć także różne sposoby spędzania czasu wolnego (*otium*) od zajęć państwowych (*negotium*)¹⁸. Pozycja ekonomiczna kandydatów na konsulów była zróżnicowana, ale w żadnym wypadku nie ograniczała dostępu do kolejnych etapów edukacji¹⁹. Stosunkowo powszechna znajomość pisma w górnych warstwach społeczeństwa rzymskiego, bilingwizm i oralny system komunikacji warunkowały rozwój intelektualny poszczególnych jednostek żyjących w okresie schyłkowej Republiki²⁰. Pod-

Cato to the Younger Pliny. London 1977, s. 165–276; K. Cekovic: *The Ideas of Adult Education in the Theories of Ancient Philosophers*. In: *Aspect of Antiquity in the History of Education*. Ed. F.-P. Hager. Hildesheim 1992, s. 93–99; R. Barrow: *Greek and Roman Education*. Bristol 1996, s. 67–85; R. Frasca: *Educazione e formazione a Roma: storia, testi, immagini*. Bari 1996, s. 11–21.

¹⁵ Por. W. Jaeger: *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*. Tłum. M. Plezia, H. Bednarek. Warszawa 2001, s. 5 i nast.; R. Turasiewicz: *Studia nad pojęciem „kalos kagathos”*. Warszawa–Kraków 1980, s. 7, 27, 31.

¹⁶ Por. H.-I. Marrou: *Historia wychowania w starożytności*. Tłum. S. Łoś. Warszawa 1969, s. 331.

¹⁷ Por. J.-M. David: *Le patronat judiciaire au dernier siècle de la République romaine*. Paris–Rome 1992, s. 397–399; G.J. Szemler: *The Priests of the Roman Republic. A Study of Interactions between Priesthoods and Magistracies*. Bruxelles 1972, s. 182–188; H. Kowalski: *Rola polityczna kapłanów w Rzymie w okresie schyłku Republiki*. W: *W 2500-lecie powstania Republiki Rzymskiej*. *Studia historyczne*. Red. A. Kunisz. Katowice 1995, s. 31–51.

¹⁸ Por. C. Wirszubski: *Cicero's “cum dignitate otium”*. *A Reconsideration*. “Journal of Roman Studies” 1954, vol. 44, s. 1–13; J.-M. André: *Recherches sur l’otium romain*. Paris 1962, s. 5–6, 24; Idem: *L’otium dans la vie morale et intellectuelle romaine des origines à l’époque augustéenne*. Paris 1966, s. 10 i nast.; J.P.V.D. Balsdon: *Auctoritas, Dignitas, Otium*. “Classical Quarterly” 1960, vol. 14, s. 43–50; Idem: *Life and Leisure in Ancient Rome*. London 1969; G. Pellegrino: *Un aspetto della vita romana, l’otium*. “Euresis” 1986, s. 63–74; J.P. Toner: *Leisure and Ancient Rome*. Cambridge 1995, s. 17–31.

¹⁹ Por. I. Shatzman: *Senatorial Wealth and Roman Politics*. Bruxelles 1975, s. 16 i nast.

²⁰ Por. J. Kaivio: *The Romans and the Greek Language*. Helsinki 1979, s. 41 i nast.; E. Wiśniewska: *Z problematyki badań nad zasięgiem znajomości pisma w starożytności*.

kreślić trzeba, że przyszło im żyć w czasach niespokojnych, charakteryzujących się zaciętą walką polityczną, korupcją, przemocą, proskrypcjami, wojnami domowymi i zewnętrznymi²¹.

Trudno przesądzić, w którym momencie swego życia aktywni politycznie Rzymianie osiągnęli szczyt intelektualnych możliwości. W każdym razie sformalizowany *cursus honorum* dowodzi, że najwyższe stanowiska z założenia powierzano czterdziestolatkom. To dowód, że wybierających się mężczyzn w tym wieku uważano za osoby w pełni przygotowane do pełnienia *magistratus maiores*. Dotyczyło to także poziomu ich kultury intelektualnej, zwłaszcza w sferze receptywnej. W dziedzinie kreatywnej punkt szczytowy mógł nastąpić później lub wcześniej. W twórczości artystycznej *akme* (ἀκμή) osiągana była raczej wcześniej, natomiast w działalności badawczej i naukowej – później. Potwierdzają to biografie wielu wybitnych twórców, nie tylko antycznych.

Na intelektualny wizerunek poszczególnych konsulów składają się zatem wszelkie informacje źródłowe na temat ich wykształcenia, zdolności, erudycji, osiągnięć twórczych i związków ze środowiskami kultury ich czasów. Najcelniejsze są te, które dotyczą okresu ich konsulatatu, ale nie można pominąć także tych, które odnoszą się do lat wcześniejszych bądź późniejszych. Wszystkie razem, ostrożnie przeanalizowane, pozwalają na przedstawienie syntetycznej odpowiedzi na

„Przegląd Historyczny” 1983, T. 74, s. 1–9; W.H. Harris: *Ancient Literacy*. Cambridge–London 1989, s. 175; G. Achar d: *La communication à Rome*. Paris 1991, s. 122, 160; C. Salles: *Lire à Rome*. Paris 1992, s. 77; M. Dubuisson: *Le grec à Rome à l’époque de Cicéron, extension et qualité du bilinguisme*. „Annales Économies, Sociétés, Civilisations” 1992, vol. 47, s. 187–206; B. Rochette: *Remarques sur le bilinguisme gréco-latin*. „Les Études Classiques” 1996, vol. 44, s. 3–19; F. Pina Polo: *Contra arma verbis. Der Redner vor dem Volk in der späten römischen Republik*. Stuttgart 1996, s. 174; E. Valette-Cagnac: *La lecture à Rome. Rites et pratique*. Paris 1997, s. 63–64; R. Turasiewicz: *Alkidamas o oralności i piśmienności*. „Terminus” 1999, T. 1, s. 180; R. Miles: *Communicating Culture, Identity and Power*. In: *Experiencing Rome...*, s. 50, 60; M. Imber: *Practised Speech: Oral and Written Conventions in Roman Declamation*. In: *Speaking Volumes. Orality and Literacy in the Greek and Roman World*. Ed. J. Watson. Leiden 2001, s. 199–216; L. Morawiecki: *Homo scribens*. W: *Res historica*. T. 13: *Z książką przez wieki*. Red. A. Krawczyk. Lublin 2002, s. 35.

²¹ Por. P.A. Brunt: *Conflits sociaux en République romaine*. Traduit de l’anglais par M. Legras-Wechsler. Paris 1979, s. 10 i nast.; F. Hinard: *Les proscriptions de la Rome républicaine*. Paris 1985, s. 17 i nast.; A. Lintott: *Electoral Bribery in the Roman Republic*. „Journal of Roman Studies” 1990, vol. 80, s. 1–16; Idem: *Violence in Republican Rome*. Oxford–New York 1999, s. 208–216; J. Linderski: *Buying the Vote: Electoral Corruption in the Late Republic*. In: Idem: *Roman Questions. Selected Papers*. Stuttgart 1995, s. 107–114; A. Dosi: *Lotte politiche e giochi di potere nella Roma repubblicana*. Milano 1999, s. 8 i nast.

pytanie o kulturę intelektualną rzymskich konsulów okresu schyłku Republiki.

Przedstawione zagadnienia terminologiczne nakreślają temat niniejszego artykułu. Podmiotem jego są konsulowie rzymscy z lat 146–43, widziani przez pryzmat ich kultury intelektualnej. W tym okresie konsulat powierzono 203 osobom²², z których większość pełniła ten urząd jeden raz, niektórzy – wielokrotnie, a nieliczni – jako pierwsi w swych rodach (*homines novi*). Celem tego artykułu nie jest jednak przedstawienie kultury intelektualnej poszczególnych konsulów, ale próba nakreślenia jej syntetycznego obrazu w odniesieniu do wszystkich mężów konsularnych (*virī consulares*) oraz odpowiedź na pytanie, jaką rolę odgrywała ona w ich karierach politycznych i jak się zmieniała na przestrzeni ponad stu lat.

Do omówienia tak zarysowanego problemu dysponujemy stosunkowo pokaznym i dobrze znanym materiałem źródłowym. Składają się nań przede wszystkim informacje zawarte w różnorodnych pismach Cyserona. Również inni pisarze antyczni wzmiankowali o aktywności intelektualnej rzymskich konsulów. Wśród twórców łacińskich wymienić można nieznanego autora *Rhetorica ad Herennium*, Cezara, Hircjusza, Salustiusza, Neposa, Warrona, cesarza Augusta, Liwiusza i liwianistów – Florusa, Eutropiusza, oraz Orozjusza, Wellejusza Paterkulusa, Waleriusza Maksymusa, Senekę Retora i jego syna – Senekę Filozofa, Pliniusza Starszego i jego siostrzeńca Pliniusza Młodszego, Kwintyliana, G. Juliusza Wiktora, Swetoniusza, Tacyta, Aulusa Gelliusza, Aureliusza Wiktora z jego anonimowymi kontynuatorami, Sekstusa Pomponiusza, Gajusa, Noniusza, Makrobiusza, św. Hieronima, św. Augustyna, Marcjanusa Kapellę, Izydora z Sewilli, a z poetów: Lukrecjusza, Katullusa, Wergiliusza, Horacego, Owidiusza, Lukana i Marcjalisa, oraz komentatorów: Askoniusza, Donata, Pryscjana i autora *Scholia Bobiensia*. Natomiast spośród autorów greckich szczególnie przydatne okazują się prace Plutarcha i Appiana, ale interesujące wzmianki można znaleźć także w pismach Polibiusza, Diodora, Strabona, Lukiana, Kasjusza Diona i Atenajosa z Naukratis.

Korzystanie z różnorodnych prac autorów antycznych wymaga dużej ostrożności, ułatwiają ją krytyczne badania całych pokoleń wybitnych filologów klasycznych i historyków dziejów starożytnych. Podkreślić jednak trzeba, że w materiale źródłowym zdecydowanie przeważają teksty Cyserona; nakazuje to szczególną ostrożność badawczą,

²² Por. *Fasti Consulares*. In: *Fasti Capitolini*. Ed. A. Degraffi. Augustae Taurinorum–Mediolani–Patavii 1954, s. 72–80; E. J. Bickerman: *Chronology of the Ancient World*. London 1968, s. 178–181.

niezbędną do zobiektywizowania często stronnicych opinii wielkiego mówcy. Sporo istotnych informacji zawierają również teksty poetyckie, aczkolwiek jako takie wymagają one jeszcze większej ostrożności.

Oprócz tekstów autorów antycznych także niektóre źródła epigraficzne i numizmatyczne dostarczają dodatkowych informacji na temat kultury intelektualnej rzymskich konsulów.

Na tle tak obszernej bazy źródłowej określonego wcześniej przedmiotu, zakresu i celu badań najbardziej przydatną metodą badawczą jest metoda prozopograficzna. Pozwala ona na ukazanie kultury intelektualnej poszczególnych konsulów w ramach grup, na jakie można ich podzielić.

Gdy weźmiemy pod uwagę wszystkich 203 konsulów wybranych na lata 146–43, najbardziej interesujące wydaje się pytanie o kulturę intelektualną tych osób, które osiągnęły konsulat jako pierwsze w swoich rodach, oraz tych, które sięgnęły po ten urząd wielokrotnie. Wszystkich pozostałych konsulów można również podzielić na dwie grupy z zachowaniem powszechnie przyjętej periodyzacji okresu schyłku Republiki na fazy kryzysu i upadku. W ramach poszczególnych grup warto zachować kolejność chronologiczną; pozwoli to na uchwycenie ogólniejszych tendencji w kulturze intelektualnej kolejnych jednostek i całych generacji rzymskich konsulów.

W literaturze przedmiotu poświęconej konsulom trudno wskazać pozycję mogącą stanowić próbę analizy podjętego tematu. Naturalnie w monografiach, np. Scypiona Młodszego, Mariusza, Sulli, Lukullusa, Krassusa, Pompejusza, Cezara i Oktawiana, zwracano uwagę na niektóre aspekty ich formacji intelektualnej. Problematyka ta stanowi ponadto zasadnicze treści publikacji poświęconych Ciceronowi. Twórcze dokonania najwybitniejszych spośród konsulów zostały również przedstawione w syntezach kultury i literatury rzymskiej. Z nowszych opracowań szczególnie cenna jest książka Elisabeth Rawson o życiu intelektualnym w okresie późnej Republiki²³. Bardzo pomocne są prace prozopograficzne, z których najważniejsze jest monumentalne dzieło Tomasa R.S. Broughtona, przydatne są również książka Grahama V. Sumnera i studium Ernsta Badiana²⁴. Istotne okazały się także usta-

²³ E. Rawson: *Intellectual Life in the Late Roman Republic*. London 1985, s. 7 i nast.

²⁴ T.R.S. Broughton: *The Magistrates of the Roman Republic*. Vol. 1: 509 B.C.–100 B.C. New York 1951; Vol. 2: 99 B.C.–31 B.C. New York 1952; *Supplement*. New York 1960; Vol. 3: *Supplement*. Atlanta 1986; G.V. Sumner: *The Orators in Cicero's "Brutus": Prosopography and Chronology*. Toronto 1973; E. Badian: *The Consuls, 179–49 B.C. „Chiron”* 1990, Bd. 20, s. 371–413.

lenia na temat literackich i oratorskich aspektów kultury intelektualnej części rzymskich konsulów, które przedstawiłem w moich wcześniejszych pracach²⁵. Zgromadzona w ciągu kilkunastu lat bibliografia prac dotyczących różnych problemów schyłku Republiki obejmuje kilka tysięcy publikacji. W żadnej z nich nie podjęto przedstawionego tutaj tematu w sposób, który odpowiadałby nakreślonym tu zakresowi, celowi i metodzie badawczej.

Badania prozopograficzne pozwalają mieć pewne wyobrażenie o kulturze intelektualnej 90 spośród wszystkich 203 osób wybranych na konsulów w latach 146–43, co stanowi ponad 40 procent. Jeśli jednak wziąć pod uwagę fakt, iż owych 90 osób pełniło w tych latach 116 konsulatów na ogólną liczbę 222 konsulatów, to okaże się, że odsetek ten wzrośnie do ponad 50 procent.

Oczywiście, w badaniach nad dziejami starożytnymi nie należy przywiązywać zbyt dużej wagi do ustaleń numerycznych, na co zwracał uwagę m.in. Claude Nicolet²⁶. Niemniej przedstawione wyliczenia ukazują proporcje, które oznaczają, że można mieć pewne wyobrażenie o kulturze intelektualnej mniej więcej co drugiego konsula. W odniesieniu do pozostałej części konsulów źródła nie dostarczają dostatecznie przekonujących informacji pozwalających określić ich kulturę intelektualną, choć dalsze badania i odważniejsza interpretacja źródeł z pewnością umożliwiłyby poszerzenie kręgu konsulów o znacznej formacji intelektualnej.

Analiza zebranych danych upoważnia do stwierdzenia, że autorzy antyczni niemal dwukrotnie częściej przedstawiali formację intelektualną pierwszych konsulów danego roku aniżeli drugich. Działo się tak dlatego, że na ogół pierwsi konsulowie byli jednostkami wybitniejszymi, co oczywiście nie przesądzało o poziomie ich kultury intelektualnej. W roku 102 pierwszym konsulem był Mariusz, przed Kw. Lutacjuszem Katulusem, który był prawdziwym luminarzem tamtych czasów. Zwycięstwo w wyborach konsularnych nie zawsze szło w parze z poziomem intelektualnym kandydatów. Właśnie Katulus wcześniej trzykrotnie przegrał wybory z kontrkandydatami nieporównywalnie słabszymi pod tym względem. Znakomity prawnik Ser. Sulpicjusz Rufus przegrał za pierwszym razem rywalizację o konsulat

²⁵ Por. T. Aleksandrowicz: *Zainteresowania literackie rzymskiej „nobilitas” w schyłkowym okresie Republiki*. Katowice 1990, s. 48 i nast.; I d e m: *Elita władzy a oratorstwo w schyłkowym okresie Rzeczypospolitej Rzymskiej*. Katowice 1996, s. 23 i nast.

²⁶ Por. C. Nicolet: *L'Ordre équestre à l'époque républicaine (312–43 av. J.-C.)*. T. 1: *Définitions juridiques et structures sociales*. Paris 1966, s. 457: „[...] l'histoire ancienne ne peut pas être une histoire chiffrée”.

z Lucjuszem Mureną, który owszem, był utalentowanym dowódcą, ale o bardzo skromnej formacji intelektualnej.

Kultura intelektualna wybitnych wodzów Republiki jest odrębnym problemem. W pełni potwierdziła się jednak opinia Cyncerona, wyrażona w mowie *Pro Murena*. Według niej o osiągnięciu konsulatu decydowały bądź zdolności militarne, bądź talent oratorski²⁷, który najpełniej uzewnętrzniał kulturę intelektualną ludzi antyku, żyjących w oralnym systemie komunikacji społecznej. Obie te sztuki udało się najlepiej połączyć Cezarowi i Scypionowi Młodszemu.

Zgromadzone dane pokazują także, iż w odniesieniu do fazy kryzysu Republiki (146–71) źródła pozwalają ukazać kulturę intelektualną zdecydowanie mniejszej części konsulów aniżeli w odniesieniu do fazy upadku (70–43). W pierwszym przypadku określono 54 osoby z 66 konsulatami na 144 konsularów ze 156 konsulatami. Natomiast w drugim okresie ustalono 36 osób z 43 konsulatami na 59 konsularów z 66 konsulatami. Wynik ten związany jest w dużej mierze ze specyfiką źródeł, w których dominują relacje Cyncerona, częściej i pełniej ukazujące osoby jemu współczesne. Niemniej przedstawione proporcje świadczą także o wzroście kultury intelektualnej kolejnych generacji rzymskich konsulów. Materiał źródłowy pozwala uchwycić tendencję wzrastającą w dążeniach kolejnych pokoleń konsulów do poszerzania i pogłębiania swej kultury intelektualnej oraz w ich staraniach o formację intelektualną potomków. To ostatnie zjawisko jest tym istotniejsze, że w pierwszym wieku aż 85 procent konsulów pochodziło z rodzin konsularnych²⁸.

Analiza zgromadzonych danych pozwala również na wyciągnięcie wniosku, że konsulowie pochodzący z rodów mających dłuższe tradycje w dziedzinie kultury intelektualnej zazwyczaj w tę tradycję się wpisywali. Przykładem bezdyskusyjnym są tutaj zwłaszcza konsulowie z rodu Mucjuszów Scewolów, a także Lutacjuszów Katulusów, Aureliuszów oraz Juliuszów. Specyficzna tendencja uwidoczniła się w rodzie Antoniuszów, z którego konsulowie byli osobami utalentowanymi, ale niezbyt erudycyjnymi. W alfabetycznym zestawieniu omawianych konsulów można uchwycić częstotliwość występowania poszczególnych *nomina gentilia*, ale wnioski muszą być w tym wypadku bardzo ostrożne, ponieważ zestawienie takie nie wartościuje postaw konkretnych osób.

²⁷ Cicero: *Pro Murena* 14, 30: „Duae sint artes quae possint locare homines in amplissimo gradu dignitatis, una imperatoris, altera oratoris boni [...]”.

²⁸ C. Nicolet: *Rome et la conquête du monde méditerranéen*. 264–27 avant J.-C. Vol. 1: *Les structures de l'Italie romaine*. Paris 1987, s. 197.

Warto także zauważyć, że wśród 90 konsulów o znanej kulturze intelektualnej jest 65 osób (z 77 konsulatami) wywodzących się z rodów plebejuszowskich i 25 konsulów (z 32 konsulatami) pochodzących z patrycjuszów. Oznacza to, że źródła pozwalają mieć pewne wyobrażenie o kulturze intelektualnej ponad dwuipółkrotnie większej liczby konsulów plebejuszowskich niż patrycjuszowskich. Ta zdecydowana przewaga plebejuszów jest jednak tylko nominalnie duża. Jeżeli bowiem uwzględni się fakt, iż na lata 146–43 wybrano na konsulów 145 plebejuszów (ze 156 konsulatami) i tylko 58 patrycjuszów (z 66 konsulatami), to okaże się, że ta liczebna przewaga plebejuszów jest proporcjonalnie bardzo niewielka. Jeśli natomiast wziąć pod uwagę poziom kultury intelektualnej konsulów z obu tych grup, to zauważa się wśród patrycjuszów wielkie indywidualności w osobach Scypiona i Cezara, Ser. Sulpicjusza Rufusa, a z mówców – Galby i Lepidusa Porcyny. Z kolei plebejuszami były postacie tak wybitne, jak Leliusz, Mucjusz Scewolowie, obaj Lutacjusze Katulusowie, mówcy Antoniusz Orator, Krassus, Hortensjusz i wreszcie sam Cyncer. Można zatem stwierdzić, że poziom intelektualny konsulów w schyłkowym okresie Republiki nie zależał od ich patrycjuszowskiego bądź plebejuszowskiego rodowodu, co potwierdza, iż podział na plebejuszy i patrycjuszy był już wtedy całkiem anachroniczny.

Szczególnie interesująco przedstawia się odpowiedź na pytanie o kulturę intelektualną *homines novi*. Z ogólnej liczby 16 konsulów nie mających przodków konsularnych można mieć bliższe wyobrażenie na ten temat odnośnie do 12 osób, z których Malliusz i Afraniusz wyróżnili się niskim poziomem intelektualnym, a Mummiusza i Mariusza wypada uznać za postaci kontrowersyjne w tym względzie. W grupie tej zdecydowanie dominuje wizerunek Cyncera, ale kilku innych *homines novi* nie ustępowało swoją formacją intelektualną konsulom mającym tradycje konsularne. Wśród tych wyróżniających się „ludzi nowych” byli Kw. Pompejusz, Fimbria, Kaldus, Watyniusz, Kalenus, Treboniusz i Hircjusz.

Można powiedzieć, że 16 *homines novi* z 22 konsulatami na tle wszystkich 203 konsulów z lat 146–43 stanowi grupę stosunkowo reprezentatywnie przedstawioną w źródłach. Pod względem ilościowym ich kultura intelektualna jest znana w większym nawet stopniu niż kultura wszystkich konsulów razem. Pewien problem stanowi jednak próba określenia przeciętnego poziomu intelektualnego „ludzi nowych”, wśród których były osoby o bardzo zróżnicowanej kulturze. Jeżeli jednak odrzucić postawy wyraźnie skrajne, to można sądzić, iż grupa ta raczej nie odstawała od przeciętnego poziomu formacji intelektualnej rzymskich konsulów. Konsulowie wywodzący się z przod-

ków konsularnych mieli wprawdzie w swym gronie więcej luminarzy, ale żaden z nich nie dorównywał Cyceeronowi. Niemniej brak większych tradycji kulturalnych sprawiał, że wśród *homines novi* były także osoby ewidentnie odstające od przeciętnego poziomu konsularów. Jednak w tych wypadkach trzeba także uwzględnić tendencyjność antycznej historiografii, która często odnosiła się nieufnie do *homines novi*. Wyraźnie uwidocznił się także wzrost kultury intelektualnej kolejnych pokoleń „ludzi nowych”, którzy łączyli talenty militarne z aktywnością kulturalną. Ta tendencja utrzyma się także tuż po roku 43, czego potwierdzeniem są zwłaszcza kariery konsularne L. Mucjuszka Plankusa i G. Azyniusza Polliona.

Obok *homines novi* specyficzną grupę stanowi 13 konsulów wielokrotnych. Źródła antyczne poświęciły im stosunkowo najwięcej uwagi, a przy tej sposobności przekazały sporo informacji na temat ich kultury intelektualnej. W grupie tej było 8 konsulów, z których 7 pełniło wszystkie swoje konsulatory w latach 146–43, a Scypion Młodszy w tym okresie sprawował tylko drugi konsulat. Pozostałych 5 osób ponowne konsulatory piastowało po roku 43.

Zebrany materiał prozopograficzny świadczy o tym, że poziom kultury intelektualnej konsulów wielokrotnych także był zróżnicowany. Najwybitniejsze pod tym względem osobowości stanowili Cezar i Scypion. Natomiast drugą skrajność reprezentowali Mariusz, Cynna i Gnejusz Karbon. Jeżeli i tym razem odrzucić postawy skrajne, to okaże się, że wypośredkowany obraz kultury intelektualnej konsulów wielokrotnych uosabiali Sulla, Pompejusz, Krassus, Kalwinus, Serwiliusz Izauryjski oraz triumwirowie Lepidus, Antoniusz i młody Oktawian. Jednak przeciętny poziom kultury intelektualnej wszystkich konsulów wielokrotnych trzeba ocenić jako wyróżniający tę grupę konsularów. Wszyscy byli jednostkami wybitnymi i chociaż różnili się poziomem formacji intelektualnej, to żadnemu z nich nie można odmówić talentów, zwłaszcza wojskowych lub politycznych. Podkreślić jednak trzeba, że na temat konsulów wielokrotnych źródła dostarczają więcej wszelkich informacji, a to pozwala dokładniej poznać także ich kulturę intelektualną.

Oddzielne analizy prozopograficzne w odniesieniu do *homines novi* i konsulów wielokrotnych prowadzą do wniosku, że o karierach tych jednostek w zasadzie nie przesądzał ich poziom intelektualny. Wyjątek stanowi Cyceeron, ale w wypadku najwybitniejszych jednostek talenty militarne i polityczne szły w parze bądź z formacją intelektualną, bądź z ogólną inteligencją.

Generalną cechą kultury intelektualnej rzymskich konsulów z lat 146–43 jest niewątpliwie jej systematyczny wzrost. Kolejne pokole-

nia konsulów były lepiej wykształcone, o co z powodzeniem zabiegali ich przodkowie. Cechą charakterystyczną jest także systematycznie nasilający się wpływ greckiej *paidei* na formację intelektualną rzymskich elit. Postawy filhelleńskie stały się z czasem powszechne, choć zwolennicy tradycyjnej kultury rzymskiej początkowo przeciwstawiali się im (po raz ostatni uczynili to na szerszą skalę za czasów Mariusza, który próbował włączyć hasła antyhelleńskie do swojego programu politycznego). W konsekwencji formułowane na temat części konsulów określenia *indocti* oraz *philosophi plebei* i *rhetores latini* oznaczały, iż dystansowali się oni od oryginalnej kultury greckiej²⁹. Większość konsulów akceptowała jednak wpływy helleńskie, czego wyrazem był powszechny wśród nich bilingwizm. Tylko w odniesieniu do niewielkich konsulów źródła sugerują, że nie znali oni greki.

Kultura intelektualna rzymskich konsulów zaowocowała konkretnymi osiągnięciami twórczymi. Na pierwszy plan wysuwa się dorobek Cicerona w zakresie retoryki, filozofii, myśli politycznej i prawnej, teorii religii, epistolografii, historiografii, geografii, prac translatorskich i wreszcie niezbyt udanych prób poetyckich. W dziedzinie prawa szczególnie twórczy byli trzej konsulowie z rodu Mucjuszów Scewolów oraz Sulpicjusz Rufus. Widoczny był udział konsulów w twórczości annalistycznej, którą uprawiali Kalpurniusz Pizon Frugi, Tuditanus i Fanniusz. Prace o charakterze pamiętnikarskim i publicystycznym pisali Emiliusz Skaurus, Rutyliusz Rufus, starszy Lutacjusz Katulus, Sulla, Lukullus, Cezar i Hircjusz. Próby poetyckie podejmowali starszy Katulus, Treboniusz, Cezar i młody Oktawian. Wyjątkowe osiągnięcia mieli konsulowie w dziedzinie *ars oratoria*. Oprócz Cicerona szczególnie wybili się jako mówcy: Galba, Leliusz, Emiliusz Lepidus Porcyna, Scypion Młodszy, Karbon, Antoniusz Orator, Lucjusz Krassus, Gajusz Kotta, Hortensjusz, Cezar, Marek Marcellus i triumwir Antoniusz. Ponadto poza Markiem Tulliuszem prace z zakresu teorii retorycznej pisali Antoniusz Orator, Hortensjusz i Cezar. Utwory te poruszały także zagadnienia językoznawcze. Te kreatywne rezultaty kultury intelektualnej konsulów charakteryzowały się typowo rzymskim pragmatyzmem i na ogół bezpośrednio lub pośrednio służyły sprawowaniu władzy.

W tym kontekście znamienne jest rzeczą, że poza Ciceronem konsulowie nie pisali prac filozoficznych, ale wielu z nich interesowało się filozofią i sympatyzowało z konkretnymi kierunkami. W począt-

²⁹ Por. M. Plezia: *Philosophi plebei*. „Meander” 1953, T. 8, s. 224–235; Idem: *Filozofujący konsulowie*. „Meander” 1989, T. 44, s. 119–126; T. Masłowski: *Krytycy dzieł filozoficznych Cicerona: „indocti” i „docti”*. „Meander” 1976, T. 30, s. 14–25.

kowym okresie schyłkowej Republiki dominowały upodobania stoickie, potem platońskie i perypatetyczne, a przy końcu nasiliły się sympatie epikurejskie³⁰. Uwidocznily się także pragmatyczne skłonności do filozoficznego eklektyzmu.

Praktycyzm decydował o erudycji prawniczej konsulów, która została ugruntowana zwłaszcza podczas pełnienia wcześniejszej pretury. Jurysprudencja była zatem wpisana w *cursus honorum* przyszłych konsulów. Praktyczny i propagandowy charakter odgrywała również erudycja historyczna. Dzięki odwoływaniu się do tradycji i dokonań swoich przodków można było skuteczniej promować własne kariery, a następnie starać się uwiecznić je samemu lub prosić o to utalentowanych autorów.

Różnorodne kontakty z przedstawicielami greckich i rzymskich środowisk kulturalnych były kolejną cechą formacji intelektualnej konsulów. Relacje te przybierały nierzadko postać swoistego patronatu kulturalnego. Podkreślić jednak trzeba, że chociaż udział konsulów w życiu intelektualnym schyłkowej Republiki był znaczący, to jednak największy intelektualista starożytnego Rzymu – M. Terencjusz Warron, nigdy nie został konsulem. Konsulatu nie osiągnęli także erudyci tej miary co Marek Brutus i Katon Młodszy, którzy zakończyli swe kariery na preturze. Od działalności politycznej stronił inteligentny Pomponiusz Attyk³¹, a wielu spośród największych wówczas twórców kultury rzymskiej wywodziło się spoza elity władzy.

Poziom intelektualny konsulów miał wpływ na sposób rządzenia państwem. Dobitnie świadczą o istnieniu takich zależności skrajne przykłady Mariusza i Cycerona z grupy *homines novi*. Mariusz zreformował armię, aby opierając się na jej sile, budować swój autorytet i polityczne znaczenie. Cyceon siłą swoich argumentów przekonał senat i lud rzymski o konieczności zdławienia spisku Katyliny. Mariusz w zmaganiach politycznych był człowiekiem bezwzględny, a Cyceonem często miotały wątpliwości, bo widział złożoność ludzkich charakterów i wydarzeń. Natomiast w grupie konsulów wielokrotnych przykładami potwierdzającymi wpływ formacji intelektualnej na styl prowadzenia działalności politycznej mogą być postacie Pompejusza i Cezara. Obaj byli świetnymi wodzami, ale Cezar był jeszcze osobą wszechstronnie uzdolnioną, a jego *clementia* stała się sposobem sprawowania władzy i pozyskiwania szerszego poparcia, także wśród po-

³⁰ Na temat kontrowersji związanych z pitagorejczykami zob. D. Musiał: *Sodalicium sacrilegii. Pitagorejczycy w Rzymie w okresie republiki: fakty i mity*. Toruń 1998, s. 119–136.

³¹ Por. A. Trojnar: *Działalność kulturalna Tytusa Pomponiusza Attyka*. Katowice 1998, s. 36–101.

konanych przeciwników. Również w działalności Leliusza, Lutacjusza Katulusa i Lukullusa widoczny jest wpływ ich wysokiej kultury intelektualnej na stosunkowo łagodny styl sprawowania władzy. To właśnie *sapientia* części konsulów sprzyjała narodzeniu się i rozwojowi idei *humanitas*, choć towarzyszyła temu atmosfera zaciętych konfliktów politycznych, wojen domowych i dalszych podbojów. Niezależnie od tych okoliczności w działalności wszystkich konsulów liczyła się przede wszystkim skuteczność. Formacja intelektualna konsulów charakteryzowała się rzymskim pragmatyzmem i służyła bezpośrednio lub pośrednio sprawowaniu władzy, ale nie przesądzała o ich karierach politycznych, które bardziej zależały od sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej państwa, powiązań politycznych, talentów militarnych i możliwości finansowych kandydatów ubiegających się o pełnienie tego najwyższego urzędu władzy wykonawczej w Republice. Poziom intelektualny konsulów miał jednak wpływ na sposób rządzenia państwem i podbitymi ludami. Najbardziej światli konsulowie starali się, aby ich *imperium maius* oparte było nie tylko na *vis*, ale także na *ratio*.

Kultura intelektualna części konsulów najpełniej wyraziła się w ich konkretnych osiągnięciach twórczych. Ponadto zarówno w wypadku owych konsulów intelektualistów, jak i pozostałych konsulów wyrazem kultury intelektualnej okazała się ich coraz lepsza *educatio* i coraz szersza *eruditio*, które zakorzenione w *mos maiorum* i rzymskiej *virtus* prowadziły poprzez *prudentia* do *sapientia*, a dalej przez *ratio* do *humanitas*. Ten krąg wartości nawiązywał do idei greckich i tym samym prolongował ciągłość kultury śródziemnomorskiej oraz współtworzył zręby cywilizacji europejskiej. Rzymscy konsulowie mieli w tym procesie swój udział w czasach, gdy idea republikańskiej *libertas* często przesłaniała im ideę coraz powszechniej oczekiwanej *pax*. Oczekiwanie upragnionego pokoju było racjonalne i wyrastało z rzymskiej *humanitas*, zakorzenionej w greckiej filantropii (*φιλανθρωπία*)³².

³² Por. T. Sinko: *Od filantropii do humanitaryzmu i humanizmu*. Lwów 1939, s. 5 i nast.; W. Schadewaldt: *Humanitas Romana*. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*. Hrsg. H. Temporini. T. 1. Bd. 4. Berlin-New York 1973, s. 43–62; J. Korpany: *Rzeczpospolita potomków Romulusa. Ludzie – wydarzenia – idee*. Warszawa 1979, s. 99–115; A. Grilli: *Politica, cultura e filosofia in Roma antica*. Napoli 2000, s. 251.